

KİTAP TANITIMI

IRAK SELÇUKLU DEVLETİ ATABEGLERİ

Dr. Pınar KAYA TAN

Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.
pinarkaya@klu.edu.tr

Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019, XXVIII + 172 sayfa + minyatürler, resimler, hükümdar, atabeg ve halife listeleri, soy ağacı, haritalar.

513-590/1119-1194 yılları arasında Büyük Selçuklu Devleti'nin batı topraklarında Irak Selçuklu Devleti hüküm sürmüştür. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın 511/1118'de vefat etmesi üzerine yerine oğlu Mahmûd geçmiş; ancak çok geçmeden Mahmûd ile amcası Sencer ile arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Nihayetinde 1119 yılındaki Sâve Savaşı'nda muvaffak olan Sultan Sencer, devleti yeniden tanzim etmiş ve yeğenini bağışlayarak Büyük Selçuklu coğrafyasının batı kısımlarında Hemedan merkezli Irak Selçuklu Devleti'nin tesis edilmesini sağlamıştır. Selçukluların bu yeni kolu başlangıçta büyük sultana bağlı; Büyük Selçuklu Devleti yıkılmasından sonra ise bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.

Selçuklular, meliklerinin yetişmesi ve terbiyesi hususuna önem vermişler ve küçük yaşlardan itibaren melikleri siyasî, askerî, idarî kabiliyetlerini geliştirmek üzere çeşitli eyaletlere yönetici olarak göndermişlerdir. Bu noktada karşımıza “*atabeg*” olarak bilinen unvan ve “*atabeglik müessesesi*” çıkmaktadır. Çünkü; meliklerin eğitiminden atabegler sorumlu olmuşlar, onları yetiştirmek için âzami gayret sarf etmişler ve zaman içinde bazı eyaletleri de melikler adına yönetir hâle gelmişlerdir. Atabeglerin Irak Selçuklu Devleti'nde merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde, çocuk yaşta olan sultanların

tecrübesizliğinden ya da otorite boşluğundan istifade ederek, kendi adlarına hareket ettikleri de görülmüştür. Bu hususları da ihtiva eden eser, Irak Selçuklu Devleti'ndeki atabeglik müessesesini ve bu kurumun etkilerini ele alarak bu sahada önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Yazar eserinde Irak Selçuklu Devleti meliklerinin atabegliği vazifesine getirilen şahsiyetler hakkında kapsamlı bilgiler vermekte; onların biyografilerinin yanı sıra atabeglik müessesesinin hem Irak Selçuklu Devleti'nin siyasî ve sosyal yapısı hem de devlet mekanizması içindeki rolü ve etkisini okuyucuya sunmaktadır.

Eser çalışma konusunun önemi, içeriği ve izlenen yöntemler hakkında bilgiler veren önsöz (s. XI-XIII), kısaltmalar (s. XV-XVI), kaynaklar ve araştırmalar (s. XVII-XXVIII), mukaddimenin (s. 1-18) ardından kaleme alınan altı bölümden oluşmaktadır. Eserde Arapça ve Farsça kaynakların yanı sıra Ermenice, Süryânîce, Lâtince kaynaklardan ve yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacının çalışmalarından istifade edilmiştir. Giriş kısmında öncelikle “*atabeg*” kavramı üzerinde durulmuştur. Genellikle Selçuklular döneminde ortaya çıktığı kabul edilen bu müessesenin kuruluşu ve Selçuklular dönemindeki ilk atabegler hakkında bilgi verildikten sonra ortaçağın en büyük devlet adamlarından Nizâmülmülk ile birlikte atabegliğin yüksek bir devlet memurluğuna dönüşme süreci ele alınmıştır. Yalnızca Büyük Selçuklu Devleti'nde değil Suriye, Kirmân ve Türkiye Selçukluları devletlerinde de atabeglik müessesesinin varlığından kısaca bahsedilmiş ve bazı örneklerle bu müessesenin zikredilen Selçuklu kollarındaki durumu izah edilmiştir. Atabeglerin vezirleri bile gölgede bırakacak derecede etkili olmalarına özellikle dikkat çekilerek ve Irak Selçuklu Devleti atabeglerinin devlet yönetiminde ne kadar büyük bir güce ulaştıkları hakkındaki izahlarla asıl konuya ana hatlarıyla bir giriş yapılmıştır.

Eserin birinci bölümü (s. 19-71) Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar döneminde tayin edilen atabeglerin faaliyetlerini içermektedir. Bu bölümde üzerinde durulan önemli bir husus, görevlendirilen atabeglerin Sultan Mahmûd'un çocuklarına ve kendisinden sonra sultan olacak kardeşlerine de tayin ettiği atabegler olmalarıdır. Irak Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan

Mahmûd döneminde kardeşi Melik Tuğrul'un atabegliğine Gündoğdu; diğer kardeşi Selçukşah'ın atabegliğine Karaca es-Sâkî; oğlu Dâvud'un atabegliğine Aksungur el-Ahmedîlî; Büyük Selçuklu Sultanı Sencer tarafından Melik Tuğrul'un atabegliğine Karasungur, Sultan Mahmûd tarafından oğlu Alparslan'ın atabegliğine İmâdedin Zengî, yine oğlu Dâvud için bir diğer atabeg olarak da Ayaz tayin edilmişlerdir. İsmi zikredilen atabeglerin her birinin siyasî ve kültürel faaliyetleri hakkında kaynaklar ışığında bilgiler verilmiştir. Babası Sultan Mahmûd'un ölümü üzerine yerine oğlu Melik Dâvud tahta geçmesine rağmen, yeni sultan kendisine isyan eden amcaları Mes'ûd, Tuğrul ve Selçukşah ile saltanat mücadelesine girişmiştir. Yaşanan çekişmelerin akabinde Büyük Sultan Sencer'in Irak Selçuklu Devleti'nin içişlerine müdahalede bulunmasıyla kardeşlerden Tuğrul, Irak Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı olarak tayin edilmiştir.

Eserin *Sultan I. Tuğrul b. Muhammed Tapar (526-529/1132-1134) Döneminde Tayin Edilen Atabegler* adlı ikinci bölümünde (s. 73-75) I. Tuğrul'un oğlu Alparslan'a atabeg olarak görevlendirdiği Mengüpars'ın biyografisi ve yürütmüş olduğu faaliyetler üzerinde durulmuştur. Mengüpars, atabeg tayin edilmesini bizzat kendisi talep etmiş; bu durumun yüksek mevkideki emîrlerin devlet içindeki konumlarını sağlamlaştırmak adına atabeg olmak istediklerinin bir kanıtı olduğuna vurgu yapılmıştır. Ancak I. Tuğrul'un vefatı sebebiyle kısa süren saltanatının ardından kardeşi Mes'ûd'un tahta çıkması bu atabegin sonunu hazırlamıştır. Mengüpars; Sultan Mes'ûd ile taht mücadelesine girişmiş ve bu teşebbüsü hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.

Sultan Mes'ûd döneminde tayin edilen atabegler hakkında bilgi verilen üçüncü bölümde (s. 77-115) ise atabeglerin siyasî faaliyetlerini daha da artırdıkları görülmektedir. Bu dönemde Melik Selçukşah'ın atabegliğine Alpkuş es-Silâhî ardından da Oğuzoğlu es-Silâhî tayin edilmiş; Sultan Mes'ûd'un oğlu Melikşah'ın atabegi olarak da Çavlı Cândâr ve akabinde Abdurrahman b. Togayürek görev yapmışlardır. Ancak Abdurrahman b. Togayürek'in melik ile birlikte eyalete gitmeyerek sultanın yanında kalmış olmasından mütevellit atabeglerin şehzadelerin yanında bulunma ve onları yetiştirme

durumu da fiilen ortadan kalkmıştır. Abdurrahman b. Togayürek'in ardından ise Hasbeg b. Belengirî bu göreve tayin edilmiştir. Sultan Mes'ûd'un himâyesine girdiği andan itibaren itibar kazanan bu emîr kendisini sultan gibi addeden hatta sultana karşı muhalefet eden atabeglerden biri olmuştur. Sultan Mes'ûd tarafından yeğeni Muhammed b. Mahmûd'un atabegliğine tayin edilen Boz-aba ise bu unvanın kendisine verdiği yetki ile Irak Selçuklu Devleti içinde birkaç isyana kalkışmış; ancak yaptıklarının bedelini canıyla ödemiştir. Yazar, Sultan Mes'ûd döneminde Irak Selçuklu Devleti'nin artık atabeg ve emîrlerin askerî vesâyetinin tesiri altında olduğunu ifade etmektedir.

Eserin *Sultan Muhammed b. Mahmûd (548-554/1153-1159) Döneminde Tayin Edilen Atabegler* adlı dördüncü bölümünde (s. 117-123) sultanın oğluna atabeg olarak tayin ettiği Arslan-aba'nın hayatı, devlet içindeki faaliyetleri ve mücadeleleri hakkında bilgi verilmiştir.

Eserin Sultan Arslanşah b. I. Tuğrul döneminde tayin edilen atabeglerin anlatıldığı beşinci bölümünde (s. 125-145) ise Atabeg Şemseddin İldeniz ve Atabeg Cihan Pehlivan'ın devirleri incelenmiştir. Aynı zamanda sultanın üvey babası da olan İldeniz ile birlikte artık atabegler sultan yerine kararları vererek devletin tüm kurumlarını yönetir hâle gelmişlerdir. Şemseddin İldeniz'in oğlu da benzer politikaları takip etmiş ve Cihan Pehlivan döneminde devletin en önemli kademelerine atabegin şahsî memlûklerinin görevlendirdiğinin ifade edilmesi bu durumu örnekler nitelikte olmuştur.

Sultan II. Tuğrul b. Arslanşah döneminde tayin edilen atabeglerin anlatıldığı çalışmanın son bölümünde (s. 147-154) Atabeg Şemseddin İldeniz'in bir diğer oğlu Atabeg Kızılarşah'ın faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Sultan II. Tuğrul artık atabeglerin etkisinden kurtulma gayesi ile Kızılarşah ile mücadeleye girdiğinde Abbâsî Hilâfeti, Irak Selçuklu Devleti'nde yaşanan mücadeleleri körükleyen bir politika takip ettiğini belirten müellifin eserinde yaşanan hadiselerin detayları hakkında zengin mâlûmat bulunmaktadır.

Müellif her bölüm sonunda bahse konu olan atabeglerin devirlerine dair önemli tespit ve yorumlarda bulunduğu gibi eserin sonuç kısmında da Irak Selçuklu Devleti'ndeki atabeglik müessesinin işleyişi hakkında ayrıca değerlendirmeler yapmıştır. Kitabın sonunda özenle hazırlanmış zengin bir bibliyografya, Irak Selçuklu Devleti hükümdarları, atabegleri ve dönemin Abbâsî Halifelerinin isimlerinin bulunduğu üç ayrı liste, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'tan itibaren Irak Selçuklularının şeceresini gösteren bir soy ağacı, çalışmanın ilk sayfalarında Büyük Selçuklu ve kollarını gösteren büyük bir harita, son sayfalarında ise bölge coğrafyasını gösteren bir diğer büyük harita yer almaktadır. Her bölümün başlangıcından önce ilgili bölümdeki sultanın dönemini yansıtan ya minyatür ya da yüzyıl olarak Irak Selçuklu dönemine ait bazı arkeolojik buluntuların resimlerinden de istifade edilmiştir. Atabeglik müessesesi ve bu kurumun en etkin olduğu Irak Selçuklu Devleti'ndeki fonksiyonlarını siyasî, kültürel, mimarî ve içtimâî olarak ele alan araştırma, Selçuklu ve Ortaçağ araştırmacılarının faydalanacağı, bu sahada önemli bir boşluğu dolduracak kıymetli bir çalışma olmuştur.

Irak Selçuklu Devleti Atabegleri

MURAT ÖZTÜRK

Bilge
KÜLTÜR • SANAT